

Євгеній ГУЩЕНКОВ

Національний університет “Львівська політехніка”,
аспірант кафедри теорії права та конституціоналізму
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
e-mail: yevhenii.v.hushchenkov@lpnu.ua

ФЕНОМЕН СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК ПРАВОВОЇ ЦІННОСТІ: НАУКОВИЙ ДИСКУРС СУЧАСНОГО РОЗУМІННЯ

<http://doi.org/10.23939/law2024.41.079>

© Гущенко Є., 2024

У статті з’ясовано детермінуючі ознаки справедливості як правової цінності крізь призму сучасного праворозуміння. Відзначено, що справедливість є однією із найважливіших проблем сучасності, що відображає надскладні діалектичні процеси правового розвитку глобального суспільства. Вона як цінність формує світоглядні установки соціуму, бачення людьми свого майбутнього, їх одвічні прагнення до гармонії та досконалості суспільних взаємовідносин, а також допомагає всебічно осмислити сенс і зміст сучасних процесів державо- та правотворення. Виокремлено чотири критерії справедливості у правовому вимірі: 1) рівність; 2) відмінність; 3) ідеї гуманізму; 4) системність.

Розкрито феномен справедливості як правової цінності та відзначено її динамічність і відносну сталість критеріїв її дефініції у правовому вимірі, що зумовлено реальними змінами політичного життя соціуму, правової матерії, економіки тощо. Природно, що всі еволюційні та трансформаційні процеси всередині суспільства істотно впливають на загальне уявлення на справедливість чи несправедливість, а також на критерії їх оцінювання. Тобто розуміння справедливості передбачає конкретний історичний, соціокультурний та політико-правовий контекст і залежить від суспільного буття, що невинно змінюється.

Зроблено висновок, що у цілісній системі правових цінностей справедливість займає визначальне місце. Вона відображає практичний аспект реалізації права як ефективного регулятора суспільних відносин, засобу із потужним людинотворчим потенціалом. Через правові засоби, правові інститути справедливість втілює високе призначення права, його гуманістичну природу.

Ключові слова: людина; інститут; суспільство; справедливість; право; правова цінність; права людини; критерії справедливості; рівність; ідея гуманізму.

Постановка проблеми. Сучасні реалії значно актуалізують проблему розуміння справедливості як правової цінності, позаяк її доволі часто використовують для маніпулювання суспільною думкою задля досягнення геополітичних, державно-політичних, культурних, економічних чи інших цілей, а право стає інструментом їх звершення. Ідея справедливості є визначальною у розвитку будь-якого суспільства, оскільки на основі неї можуть формуватися гармонійні взаємовідносини між людьми всередині певної нації, а також виходити на міжкультурну площину, бути запорукою успішної держави та консолідації національного громадянського суспільства. Зокрема, справед-

ливість як правова цінність особливо торкнулася кожного у період сучасної війни в Україні, яка демонструє несправедливість як в індивідуальних, так і у глобальних масштабах.

Україна як демократична та правова держава повинна розвиватися відповідно до загально-людських цінностей, основоположною з яких є справедливість. Саме вона дає змогу певною мірою сформулювати уявлення про загальну систему цінностей, які відіграють надважливу роль у прогресивному розвитку будь-якого соціуму. Найтісніше ця категорія пов'язана із правом, позаяк саме реалізація ідея справедливості в ньому надає морального змісту та гуманістичної спрямованості правовим нормам. Видається, що нині сформовано найефективніші міжнародно-правові стандарти балансу інтересів індивідуума та суспільства і способи їх забезпечення у національних правових системах, однак ідея справедливості та можливості її максимальної реалізації в праві залишаються надалі актуальними та потребують ретельного вивчення.

Аналіз дослідження проблеми. Проблема правових цінностей з давніх-давен і дотепер перебуває у центрі особливої уваги філософів і науковців, що дало змогу сформулювати цілу низку філософсько-правових концепцій, які розкривають не лише сутність права та його значущість для суспільного буття, але і внутрішній потенціал цього феномену для формування індивідуума, становлення правової особистості. Вагомий внесок у вирішення проблеми ціннісних аспектів права, зокрема розуміння справедливості як правової цінності, зробили такі вчені, як: В. Бігун, В. Васильчук, В. Городовенко, О. Гришук, О. Дзьобань, А. Дубовой, В. Левкулич, С. Максимов, Т. Подковенко, П. Рабінович, Д. Скоромний, С. Сливка, О. Соловей, О. Тарасишина, В. Чернописька, М. Яковенко та ін. Попри значну кількість наукових розвідок, наявність потужної наукової розробки, постійні дискусії довкола справедливості як визначальної правової цінності, дотепер не вироблено єдиного підходу до її розуміння. Окрім того, проблема справедливості в праві та її співвідношення з правовими цінностями вкрай актуальна для України, у якій триває повномасштабна війна і яка відстоює справедливість.

Мета статті – з'ясувати детермінуючі ознаки справедливості як правової цінності крізь призму сучасного праворозуміння.

Виклад основного матеріалу. Справедливість ще у Римській імперії визнавали як “вищу чесноту” та конститутивний елемент правової системи. Більшість середньовічних мислителів також проголошували справедливість як найвищу людську цінність, яка є основоположним постулатом успішного розвитку суспільства. Правове розуміння справедливості та її становище у певному суспільстві зумовлене передусім історичною епохою та політичним устроєм. В окремих випадках воно визначалося гуманістичними відносинами у суспільстві, подекуди цілком залежало від соціального статусу людини.

Сучасна правова аксіологія сформувала цілісну систему правових цінностей серед яких пріоритетне місце займають справедливість, рівність, права людини, свобода, гуманізм тощо. Ідеї справедливості, рівності та свободи є конститутивними принципами права, фундаментальними постулатами кожної правової системи, в якій вони набувають особливого змістового наповнення. Як показує досвід, вони можуть змінюватися відповідно до історичних реалій, культурного середовища, політичного устрою, економічних обставин чи певних суспільних викликів.

Справедливість – одна із найважливіших проблем сучасності, що відображає надскладні діалектичні процеси правового розвитку глобального суспільства. Вона як цінність формує світоглядні установки соціуму, бачення людьми свого майбутнього, їх одвічні прагнення до гармонії та досконалості суспільних взаємовідносин, а також дає змогу всебічно осмислити сенс і зміст сучасних процесів державо- та правотворення.

У сучасних філософсько-правових концепціях щодо розуміння справедливості як правової категорії найпоширенішою стала ідея, яку розвивав Дж. Роулз. На його переконання, справедли-

вість – це апіорне право кожного індивідуума, незалежне від того, як його бажання та інтереси вимірюються абстрактним ідеалом справедливості. Американським мислителем розглядався категорію справедливості крізь призму двох принципів: перший – це забезпечення рівності основних прав і обов'язків; другий – соціальна та економічна нерівність (приміром, у владі та багатстві) може вважатися справедливою за умови, що вона надає компенсуючі переваги кожній людині, зокрема і менш успішним членам суспільства [2, с. 28].

Подібною була позиція німецького філософа права Г. Радбруха. Він вважав, що право за сутністю націлене на досягнення справедливості, яка вимагає всезагальності закону та рівності всіх перед ним. А вимога, передбачена законом, повинна передбачати “визнання за іншими права на те, що кожен вимагає для себе” [3, с. 71]. Звідси справедливість – це пріоритетність прав людини, збереження її гідності, забезпечення не лише конституційних, а й інших прав, які виникають у контексті суспільного поступу.

Тому наше завдання – з'ясувати детермінуючу дефініцію феномену справедливості як правової цінності. Саме феноменологічний аналіз дає змогу відмежувати сутнісний зміст цінності від певного конкретного способу її реалізації. Так, у першому випадку об'єктивність окреслює внутрішню цінність, котра є ціннісною за змістом незалежно від будь-яких зовнішніх чинників, а відтак, сама по собі достойна бути бажаною – право як цінність. У другому – цінності, втілені в конкретних предметах, є об'єктивними, позаяк вони є істинними особливостями цього предмета (справедливість) [4, с. 95].

У юридичній енциклопедії зазначено, що справедливість – це морально-правова та соціально-етична категорія, конститутивний принцип права. Вона є визначальною ознакою та невід'ємним механізмом регулювання людських відносин, які пов'язані із владарюванням, субординацією й забезпеченням взаємоповаги між людьми, необхідністю гармонізації різних, зокрема і протилежних інтересів [5, с. 604], тобто є своєрідним регулятором суспільних відносин.

На основі цих ідей український вчений А. Скоромний виокремлює чотири критерії справедливості у правовому вимірі: 1) рівність; 2) відмінність; 3) ідеї гуманізму; 4) системність [6, с. 122]. *Перший критерій* передбачає однакові основоположні, природні права, свободи та обов'язки кожної людини, що існують у певному суспільстві, а також можливості реалізації індивідуальних інтересів без порушення аналогічно інших. Щодо цього критерію доволі слушним є твердження Дж. Ролза, що “кожен індивідуум має раціональний життєвий план відповідно до тих обставин, з якими він зіштовхується упродовж свого життя. Цей план передбачає гармонійне задоволення його інтересів. Відтак, кожному індивідууму гарантована рівна свобода у реалізації цього життєвого плану, який він окреслив, допоки він не порушує того, що вимагає справедливість” [2, с. 92]

Другий критерій дозволяє у конфліктних ситуаціях застосовувати вимогу, тобто йдеться про індивідуальний підхід до вирішення певної обставини (коли оспорується певні права, інтереси окремих індивідуумів). Справедливим вважається прийняття уповноваженою інстанцією певного рішення, основаного на всебічному дослідженні всіх обставин, які сприяли спору та є підставою його вирішення. На противагу рівності тут акцентується не на універсальності, а на індивідуальному підході до вирішення конкретного спору.

Взаємодія критеріїв рівності та відмінності у контексті справедливості повинна забезпечувати гармонійний баланс між всіма індивідуумами в аспекті їхніх основоположних прав, законних інтересів і можливостей їх реалізації та відмінностей кожної окремої ситуації, що потребує правового вирішення, тобто обмеження таких прав не можуть перевищувати міру необхідності реалізації іншими своїх законних можливостей.

Третій критерій є фактично морально-етичним мірилом справедливості, що у правовому вимірі реалізується в ідеї гуманізму. Сучасні вчені стверджують, що моральним, а відтак справедливим нині можна вважати те явище, що відповідає прогресивному розвитку суспільства. Зокрема на це чітко вказано у міжнародно-правових актах про права людини. Приміром, у Декларації соціального прогресу та розвитку (прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 11 грудня 1969 р.)

зауважено, що соціальний прогрес та розвиток ґрунтуються на повазі гідності та цінності людської особистості, забезпечують розвиток прав людини та соціальної справедливості (ст. 2) [7].

Гуманізм, який визнає людину як найвищу цінність, відображає певний рівень розвитку того чи іншого суспільства та являє собою ціннісний зміст відносин між індивідуумами, що не переходять межі моральності. Гуманність у праві повинна забезпечити все те, що не принижує честь та гідність людини, а реалізація особистих прав та інтересів не завдає шкоди іншому. Отже, гуманне ставлення до інших і є тією цінністю, яку право захищає своїми приписами та визначає як норму суспільних відносин.

Четвертий критерій феномену справедливості у правовій матерії відображає ефективний рівень взаємодії всіх суспільних інститутів у забезпеченні справедливого правового регулювання, тобто системність їхньої діяльності у досягненні справедливості в суспільстві. Він покликаний оцінити результат взаємодії всіх сфер системи забезпечення суспільної справедливості у межах правового поля. Системний критерій оцінює здатність конкретного суспільного механізму, зокрема правового, забезпечити реалізацію ідеї справедливості саме як результат взаємодії всіх інститутів, позаяк окремішньо вони не здатні її досягти. Разом з тим, кожний суспільний інститут потрібно оцінювати як окремішньо на предмет їх відповідності дезидератам справедливості, так і на підставі їхньої співпраці у межах однієї системи.

Слушною у цьому контексті є думка Дж. Розла, що нерідко соціальна система несправедлива, але кожен інститут окремо є справедливим. Несправедливість є наслідком того, що ці інститути скомбіновані в єдину систему, оскільки один інститут може заохочувати та виправдовувати саме ті очікування, які ігнорує чи заперечує інший інститут. Ці відмінності доволі зрозумілі, вони просто вказують на той факт того, що, оцінюючи інститут, ми можемо розглядати їх у широкому або вузькому контекстах [2, с. 63]. Отже, системний критерій справедливості у правовому вимірі має на меті висвітлити справедливість тих чи інших правових інститутів суспільства як результат роботи і окремих ланок, і системи загалом.

Розкриваючи феномен справедливості як правової цінності, варто відзначити її динамічність та відносну сталість критеріїв її дефініції у правовому вимірі, що зумовлено реальними змінами політичного життя соціуму, правової матерії, економіки тощо. Природно, що всі еволюційні та трансформаційні процеси всередині суспільства істотно впливають на загальне уявлення на справедливість чи несправедливість, а також на критерії їх оцінювання. Тобто розуміння справедливості узалежене від конкретного історичного, соціокультурного та політико-правового контексту і від суспільного буття, що невинно змінюється.

В ієрархії правових цінностей, як зауважує В. Левкулич, справедливість здобула пальму першості внаслідок тривалого еволюційного процесу, коли на рівні суспільної свідомості набула статусу універсального еквівалента прийнятності та доцільності будь-яких явищ, процесів і тенденцій [8, с. 32]. Для правової реальності та правових засад суспільства цінність справедливості пояснюється наявністю у ній сутнісного інваріанта, що закріплює її високий репутаційний статус на трансісторичному рівні, а також передбачає відповідні правові наслідки у разі недотримання норм справедливості чи її дискредитації на практиці [9].

Разом з тим стереотипована інваріантність (культурно-цивілізаційна, трансісторична, універсалістська) певної дефініції справедливості є світоглядною утопією. З огляду на це спроби надати тій чи іншій концепції справедливості статусу універсальної зобов'язувальної норми набувають профанативних ознак. Тому доцільно вести мову лише про трансісторичний інстинкт і сентимент справедливості, які визначають чільні позиції справедливості в ієрархії правових цінностей [8, с. 30]. Закріплення за справедливістю особливого ціннісно-правового статусу великою мірою зумовлене тим, що вона є однією із визначальних моральних основ людського буття та правової матерії, тобто володіє безмежним гуманістичним потенціалом та є внутрішнім змістом права. Власне, завдяки такому внутрішньому наповненню право еволюціонує, розвивається, збагачується саме та наповнює якісним змістом реальні суспільні відносини.

Висновки. Нині справедливість як правова цінність відображає доволі складні, неоднозначні діалектичні процеси суспільного розвитку. Тому для утвердження справедливості, відстоювання істинного права потрібна сильна особистість, яка здатна протистояти неправді, злу, несправедливості, й може повсякдень наповнювати право гуманізмом і справедливістю, що і становлять безумовний смисл права як суспільного явища. Справедливість є основою права та одним із базових, основоположних правових принципів. Існування права без справедливості є доволі сумнівним. Оскільки закон, в якому нівелюється принцип справедливості стає неправовим, деспотичним, свавільним приписом влади, він вивищує владу над людиною, робить людину засобом для досягнення вузьких державницьких цілей. Отже, у цілісній системі правових цінностей справедливість займає визначальне місце. Вона відображає практичний аспект реалізації права як ефективного регулятора суспільних відносин, засобу, що має потужний людинотворчий потенціал. Через правові засоби, правові інститути справедливість втілює високе призначення права, його гуманістичну природу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Подковенко Т. (2016). Справедливість у системі цінностей права. *Актуальні проблеми правознавства*. Вип. 4 (8). С. 10–14.
2. Ролз Д. (2001). Теорія справедливості. Д. Ролз. Пер. О. Мокровольський. Київ: Видавництво Соломії Павличко “Основи”. 822 с.
3. Радбрух Г. (2006). Філософія права. Пер. з нім. Є. Причепій, В. Приходько. Київ: Тандем. 240 с.
4. Чернописька В. (2020). Проблема дефініції “правових цінностей” у сучасному науковому дискурсі. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. Серія: Юридичні науки. Т. 7. № 1. С. 89–97.
5. Юридична енциклопедія (1998): в 6 т. Редколегія: Ю. С. Шемшученко (голова рекол.) та ін. Київ: Українська енциклопедія. Т. 5: П-С. 2003. 736 с.
6. Скорошній А. (2020). Справедливість у правовому вимірі. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 1. С. 119–124.
7. Декларація соціального прогресу та розвитку ООН від 11 грудня 1969 року. *База даних “Законодавство України” / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_116 (дата звернення: 25.05.2024 р.).
8. Левкулич В. (2019). Справедливість у ієрархії аксіологічних пріоритетів права. *Право та державне управління*. № 3. С. 27–32.
9. Бандура О. Справедливість та її роль у системі цінностей права. URL: <http://smtp.pgp-journal.kiev.ua/archive/2012/11/05.pdf> (дата звернення: 22.02.2024).

REFERENCES

1. Podkovenko T. (2016). *Spravedlyvist u systemi tsinnostei prava* [Justice in the value system of law]. *Aktualni problemy pravoznavstva*. Vol. 4 (8). P. 10–14 [in Ukrainian].
2. Rolz D. (2001). *Teoriia spravedlyvosti* [Theory of justice]. D. Rolz. Per. O. Mokrovolskyi. Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko “Osnovy”. Publ. 822 p. [in Ukrainian].
3. Radbrukh G. (2006). *Filosofia prava* [Philosophy of law]. Per. z nim. Ye. Prychepii, V. Prykhodko. Kyiv: Tandem Publ. 240 p. [in Ukrainian].
4. *Yurydychna entsyklopediia* (1998). [Legal encyclopedia]: v 6 t. Redkolehiia: Yu. S. Shemshuchenko (holova rekol.) ta in. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia. Publ. Vol. 5: P-S. 2003. 736 p. [in Ukrainian].
5. Chornopyska V. (2020). *Problema definitsii “pravovykh tsinnostei” u suchasnomu naukovomu dyskursi* [The problem of the definition of “legal values” in modern scientific discourse]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politehnika”*. Serii: Yurydychni nauky. Vol. 7. No. 1. P. 89–97 [in Ukrainian].
6. Skoromnyi A. (2020). *Spravedlyvist u pravovomu vymiri* [Justice in the legal dimension]. *Aktualni problemy vitchyznianoï yurysprudentsii*. No. 1. P. 119–124 [in Ukrainian].
7. *Deklaratsiia sotsialnoho prohresu ta rozvytku OON vid 11 hrudnia 1969 roku* [Declaration of Social Progress and Development of the UN of December 11, 1969.]. *Baza danykh “Zakonodavstvo Ukrainy” / VR Ukrainy*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_116 (Accessed: 25.05.2024 r.). [in Ukrainian].

8. Levkulych V. (2019). *Spravedlyvist v iierarkhii aksiolohichnykh priorytetiv prava* [Justice in the hierarchy of axiological priorities of law]. *Pravo ta derzhavne upravlinnia*. No. 3. P. 27–32. [in Ukrainian].

9. Bandura O. *Spravedlyvist ta yii rol u systemi tsinnosti prava* [Justice and its role in the legal value system]. URL: <http://smtp.pgp-journal.kiev.ua/archive/2012/11/05.pdf> (Accessed: 22.02.2024). [In Ukrainian].

Дата надходження: 01.02.2024 р.

Yevhenii HUSHCHENKOV

Lviv Polytechnic National University,
Institute law, psychology and innovative education,
Department of theory of law and constitutionalism,
e-mail: yevhenii.v.hushchenkov@lpnu.ua

THE PHENOMENON OF JUSTICE AS A LEGAL VALUE: SCIENTIFIC DISCOURSE OF MODERN UNDERSTANDING

The article clarifies the determining features of justice as a legal value through the prism of modern legal understanding. It is noted that justice is one of the most important problems of our time, which reflects the extremely complex dialectical processes of the legal development of global society. As a value, it forms the worldview attitudes of society, people's vision of their future, their eternal aspirations for harmony and perfection of social relations. And also allows to comprehensively understand the meaning and content of modern processes of state and law-making. Four criteria of justice in the legal dimension are singled out: 1) equality; 2) distinction; 3) ideas of humanism; 4) systematicity.

The phenomenon of justice as a legal value is revealed and its dynamic nature and relative constancy of the criteria for its definition in the legal dimension are noted, which is caused by real changes in the political life of society, legal matter, economy, etc. It is natural that all evolutionary and transformational processes within society significantly affect the general perception of justice or injustice, as well as the criteria for their assessment. That is, the understanding of justice has a specific historical, socio-cultural and political-legal context, and depends on the constantly changing social life.

It is concluded that justice occupies a decisive place in the integral system of legal values. It reflects the practical side of the implementation of law as an effective regulator of social relations, a tool that has a powerful human-creating potential. Through legal means, legal institutions, justice embodies the high purpose of law, its humanistic nature.

Key words: man; institute; society; justice; right; legal value; Human Rights; criteria of fairness; equality; the idea of humanism.